https://ui.ac.ir/en

Journal of Comparative Theology
E-ISSN: 2322-3421
Document Type: Research Paper
Vol. 11, Issue 1, No.23, Spring & Summer 2020 pp. 37-38
Received: 30/06/2019 Accepted: 10/10/2020

Stylistics of the Combined and Rhetorical Layers of Imam Ali's (AS) Poetic Prayers

Ameneh Forouzankamali
Ph. D. Student of Arabic Language and Literature, Persian Gulf University, Bushehr, Iran
m.forouzankamali@gmail.com

Ali Khezri*
***Corresponding author: Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, Persian Gulf University, Bushehr, Iran
alikhezri@pgu.ac.ir

Abstract

Examining the synthetic and rhetorical layers of literary works is a way to understand the inner layers of the creator's thought, which plays an important role in conveying concepts and gives excellence to speech. The prayers and supplications of the Imams (AS) are all full of high mystical and spiritual teachings that have originated from the depths of their souls and the spirit that governs them. One of these rich works is the poetic prayers of Imam Ali (AS) which contain truths and teachings that express the monotheism and attention of human beings to the holy realm of God. Imam Ali (AS) in describing his supplication to God and the holy essence of God has expressed these prayers in the form of poetry. The balance and discipline of the emotional words in the prayers with the balance and discipline in the form of poetry have made this artwork more influential and effective.

The present study, which is based on a descriptive-analytical method, intends to explain the stylistic components of poetic chants attributed to Imam Ali (AS) in combined and rhetorical layers. Answering the following questions forms the main basis of the present study: What are the stylistic features in the combined and rhetorical layers of these prayers? To what extent have the widely used elements of the combined and rhetorical layers of the chant been effective in conveying its content to the audience? Accordingly, the study uses literary and rhetorical tools and techniques related to the literature of discourse in order to explain the rhetorical and linguistic values of this work to prove its beauty and its rich meaning.

The combined structure of prayers and the accompaniment of words play an important role in creating a space appropriate to the concepts and conveying meanings to the audience. In these prayers, 42% of Jaar and Majrūr (prepositional phrases) are at the beginning of the sentences. One of the reasons is the importance of the word and the prominence of the first component as well as the emotional attitude of Imam Ali (AS) towards the addressee who is Almighty God. The repeated use of the present tense also shows the speaker's direct connection to reality. In these prayers, the frequency of using compositional sentences is more than imperative and conditional sentences, because the soul of all prayers is request and supplication. What is also taken from the meanings of declarative sentences is the expression of weakness and humility before God. In the poetic prayers of Imam Ali (AS), the method of enjoining good and forbidding wrong has been used 11 times. The questioning method has been used 5 times, which is associated with a kind of state of inner anxiety. The exclamation is also the key to starting most of the verses in the prayers, as out of the total 30 verses of these prayers, the exclamation phrases are mentioned 29 times.

Copyright©2020, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/BY-NC-ND/4.0), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they can't change it in any way or use it commercially.

Doi: 10.22108/coth.2020.117927.1306

But in the rhetorical layer, one of the cases of imagery that Imam Ali (AS) has used in these prayers to induce his concepts is simile, mainly the additional type of simile. The imagery of Imam Ali (AS) in these prayers is based on the metaphor of Makni. Another stylistic characteristic of Imam Ali's (AS) prayers is the repetition of letters, among which the repetition of the inflection letter 'Waw' is more prominent and has been used 40 times in total throughout the prayers. The use of the paradox is also notable, which is often a behavioral conflict in which contrasting behaviors are opposed to each other. This is reflected in actions and attributes. The allusion also has a lower frequency in these prayers, but the phrase "The Day when neither wealth nor children will avail" refers to one of the *Quran* verses "The Day when neither wealth nor sons shall benefit" (Al-Shuara, 88), is a manifestation of this rhetorical device.

In addition, the findings of the present study show that common sense has been effective in choosing the opposite words and their companionship in the center of the word, repeating sounds and words, etc. in the prayers of Imam Ali (AS) to God and seeking mercy and compassion. The present tense has a higher frequency than the other tenses, which indicates the poet's lively mood.

Keywords: Stylistics, Combined Layer, Rhetorical Layer, Imam Ali (As) Poetic Prayers.

References:

- Al Alavi, Y. (1995). *Ketab Altaraz*. Beirut: Dar Al Kotob Al Elmiyah.
- Alhashemi, A. (1999). *Javaher Albelaqe (1st Edition).* Beirut: al Maktabat Al Asriya.
- Almeydani, A. (1996). *Albelaqa Al Arabiya Asasha va Olumoha va Fonunoha* (4th Edition). Damascus: Dar Al Qalam.
- Alxatib Alqazvini. (n.d.). *Al Izah fi Olum Al Belaqah*. Beirut: Dar Al Kotob Al Elmiyah.
- Ameli, A. Q. (Ed.) (n.d.). *Altebyan fi Tafsir Alqoran*: Beirut: Dar Ahya Altoras Al Arabi.
- Assakaki, M. (1987). *Meftah Alolum (2nd Edition).* Beirut: Dar Al Kotob Al Elmiyah.
- Attaftazani, S. (1995). *Moxtasar Almaani (2nd Edition).* Qom: Dar Al Fekr.
- Badinlu, E. (2014). Prayers of Amir Al-Mu'minin (AS) in the Mirror of Art; Examining an Album in the Library of the Islamic Consultative Assembly. *Basatin Journal*, 1(1), 189-202.
- Belaqi, M. J. (Ed.) (1993). *Majma Albayan fi Tafsir al Quran*. Tehran: Naser Khosrow Publication.
- Ebne Aqil, B. (1980). *Sharhe Ebn-e Aqil*. Cairo: Dar Attoras.
- Fotuhi, M. (2011). *Stylistics: Theories, Approaches, and Methods.* Tehran: Sokhan Publication.
- Giru, P. (2001). *Semiotics.* Translated by Mohammad Nabavi. Tehran: Agah Publication.
- Harun, A. (Ed.) (1988). *Alketab*. Cairo: Maktabat Al Khanji.
- Homai, J. (1985). *Rhetoric Arts and Literary Device.* Tehran: Toos Publication.
- Kazazi, J. (1989). *Aesthetics of Persian Speech.* Tehran: Markaz Publication.
- Masiri, M. (2005). *Delalat Attaqdim va Atta 'xir fi Alqor'an Alkarim.* Cairo: Maktabat Vahba.
- Mottaqi Zade, E., & Kabiri, M. (2013). Aljomlat Alshartiya fi Alloqa al Arabiya va Makanatha men Sa'r Aljomal. *Alloqa Al Arabiya va Adabha Journal*, 7(3), 47-64.
- Musa, H. (1989). *Al'efsa Fi Feqh-Alloqa*. Qom: Maktab Al Alam Al Eslami.
- Nazokalmalake. (1989). *Qazaya Ashshr Almaaser*. Beirut: Dar Al Alm Lelmalain.
- Qomi, Sh. A. (2002). *Mafatih Aljanan*. Qom: Mashhur Publication.
- Shamisa, S. (1991). *Bayan*. Tehran: Ferdows Publication.
- *The Holy Quran*.
- Tunesi, N. (Ed.) (2007). *Altarifat*. Cairo: Sharekat Alqods Lettasvir.
- Vahidiyan Kamyar, T. (2011). *Bad from an Aesthetic Point of View.* Tehran: Samt Publication.

الهیات تطبیقی
نوع مقاله: پژوهشی
سال یازدهم، شماره بیست و سوم، بهار و تابستان ۱۳۹۹
ص ۱۸۱-۱۹٤
تاریخ وصول: ۱۳۹۸/٤/۹ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۷/۱۹

سبک‌شناسی لایهٔ ترکیبی و بلاغی مناجات منظوم امام علی(ع)

آمنه فروزان کمالی، دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران
m.forouzankamali@gmail.com
علی خضری*، استادیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران
alikhezri@pgu.ac.ir

چکیده

بررسی لایه‌های ترکیبی و بلاغی از مؤلفه‌های ساختاری آثار ادبی، راهی برای پی‌بردن به لایه‌های درونی اندیشهٔ خالق اثر است که نقش بسزایی در انتقال مفاهیم دارد و به سخن، تعالی می‌بخشد. ادعیه و مناجات ائمه(ع)، سرشار از آموزه‌های بلند عرفانی و معنوی‌اند که از عمق جانشان سرچشمه گرفته و روح حاکم بر آنها احساس عجز و ناتوانی و خواهش و التماس از معبود است. یکی از این آثار پرمایه، مناجات منظوم امام علی(ع) است. این مناجات دربردارندهٔ حقایق و معارفی است که بیان‌کنندهٔ توحید و توجه انسان‌ها به ساحت مقدس ربوبی است.

هدف پژوهش حاضر، تحلیل و ارزیابی عوامل ساختاری و سبکی مناجات منظوم امام علی(ع) است تا از این رهگذر، میزان تأثیرگذاری مؤلفه‌های سبکی در انتقال مفاهیم آن به مخاطب تبیین شود. بر اساس این، با تکیه بر روش توصیفی‌تحلیلی، شناسه‌های سبکی مناجات در لایه‌های ترکیبی و بلاغی چون تقدیم و تأخیر، استفهام، ندا، تکرار، تضاد و ... بررسی شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهند ذوق سلیم در انتخاب واژگان متضاد و هم‌نشینی آنها در محور مرکزی کلام، تکرار اصوات و واژگان و ... در تضرع حضرت به درگاه ربوبی و طلب رحمت و عطوفت باری‌تعالی مؤثر است.

واژه‌های کلیدی

سبک‌شناسی، لایهٔ ترکیبی، لایهٔ بلاغی، مناجات منظوم امام علی(ع)

---

* مسؤول مکاتبات

Copyright © 2020, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/BY-NC-ND/4.0/), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they cannot change it in any way or use it commercially.
Doi: 10.22108/coth.2020.117927.1306

۱- مقدمه

انسان به شیوه‌های مختلف مانند نماز، ذکر و دعا و مناجات با معبود خود گفتگو می‌کند؛ اما در این میان، دعا و مناجات، صمیمانه‌ترین محاورهٔ شخصی با خدا است. مناجات و ادعیه، بیشتر به شکل منثور بیان شده‌اند؛ اما جالب توجه است حضرت علی(ع) این مناجات را در وصف تضرع خود به درگاه معبود و ذات مقدس ربوبی، در قالب نظم بیان کرده است. توازن و انتظام واژگان عاطفی و احساسی مناجات با توازن و انتظام موجود در قالب شعری، این اثر را بیش از پیش نافذ و مؤثر قرار داده است. هر آنچه احساسات واقعی آدمی را بیان کند و هر ناله‌ای که از دل بلاکشیده و هجران‌دیده‌ای تراوش کند و به قالب شعر درآید، شعر غنایی به شمار خواهد آمد؛ «شعر غنایی سخن‌گفتن از احساس شخصی است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۵۲: ۱۱۲). ماهیت مناجات از دیدگاه انواع ادبی، غنایی است؛ زیرا بیان عجز و نیاز بنده به پیشگاه خداوند است و با صفای قلب و رقت انجام می‌گیرد و دربردارندهٔ مایه‌های قوی احساسی و عاطفی است (نک: ملک ثابت، ۱۳۸۵: ۱۳۸). حضرت علی(ع) در کلام خود با به‌کارگیری راهها و شیوه‌های مختلف و مؤثر توانسته است شکل خاصی به کلام خود ببخشد؛ به‌گونه‌ای‌که هر شنونده را مجذوب کلام خود کند. با گوش‌سپردن یا خواندن این مناجات، مخاطب تحت تأثیر تناسب واژگان از حیث ترکیب و بلاغت قرار می‌گیرد؛ این امر بیان‌کنندهٔ درک مفهوم و انتقال معنای آن است.

این مقاله مبتنی بر روش توصیفی‌تحلیلی، بر آن است تا به تبیین مؤلفه‌های سبکی «مناجات منظوم منسوب به امام علی(ع)» در لایه‌های ترکیبی و بلاغی بپردازد. درواقع کوشیده شده است با تأکید بر نقش مؤثر آرایه‌های بلاغی و مؤلفه‌های ترکیبی در ساختار مناجات منظوم امام(ع) باطن و حقایق کلام ایشان به دست آید. پاسخگویی به پرسش‌های زیر بنیان اصلی این پژوهش است: شناسه‌های سبکی در لایهٔ ترکیبی و بلاغی مناجات کدام‌اند؟ عناصر پرکاربرد لایه‌های ترکیبی و بلاغی مناجات تا چه اندازه در انتقال مضمون آن به مخاطب مؤثر است؟ بر اساس این، پژوهش در راستای تبیین ارزش‌های بلاغی و زبانی این اثر به اثبات این امر می‌پردازد که زیبایی آن افزون بر وجود معنای پربارش، مرهون ترفندهای ادبی و بلاغی و شگردهای مرتبط با ادبیت کلام است.

۱-۱. پیشینهٔ پژوهش

بررسی سبک‌شناسی لایه‌ای ادعیه و مناجات، یکی از زمینه‌های مهم در حوزهٔ سبک‌شناسی است؛ اما پژوهشگران چندان که به مضمون آنها پرداخته‌اند، به این مهم کمتر توجه کرده‌اند و از جنبه‌های ادبی و ساختاری آن غافل مانده‌اند. ازجمله پژوهش‌هایی صورت‌گرفته در این راستا پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد از مهدی صفری با عنوان «بررسی قرآنی و روایی مناجات الراغبین» در سال ۱۳۹۰، دانشگاه آزاد اسلامی تهران است که به محتوا و مضمون مناجات توجه داشته و از ظواهر لفظی و عناصر موسیقایی آن بازمانده است. مقالهٔ «سبک‌شناسی مناجات خمس عشر؛ مطالعهٔ موردی مناجات الخائفین» از حسین چراغی‌وش و افتخار لطفی. مقاله‌ای دیگر با عنوان «سبک‌شناسی مناجات‌التائبین بر مبنای رویکرد ساختارگرایی» از همین نویسندگان به همراه کبری خسروی در سه سطح آوایی، نحوی و دلالتی واکاوی شده است. این مقاله در فصلنامهٔ لسان مبین، در سال ۱۳۹۲ به چاپ رسیده است.

مقالهٔ «ساختار موسیقایی مناجات امام علی(ع) در مسجد کوفه» نیز از علی خضری و آمنه فروزان کمالی در سال ۱۳۹۷ در مجله علوم حدیث به چاپ رسیده است؛ در این مقاله، عناصر موسیقایی مناجات منثور امام علی (ع) بررسی شده‌اند. همان‌طور که ملاحظه می‌شود در این مقالات و بیشتر بررسی‌های صورت‌گرفته در باب مناجات به مضامین آنها پرداخته شده است؛ اما در زمینهٔ مناجات منظوم امام علی(ع) و بررسی ساختار آن تا کنون پژوهشی صورت نگرفته است.

۲- مختصری از مناجات منظوم امام علی(ع)

ازجمله اشعار نسبت داده شده به امام علی(ع) مناجات منظومی است. این مناجات براساس گفتهٔ شیخ عباس قمی در *مفاتیح‌الجنان* دارای ۳۰ بیت است و با مطلع:

لَکَ الْحَمْدُ یَا ذَا الْجُودِ وَ الْمَجْدِ وَ الْعُلَی
تَبَارَکْتَ تُعْطِی مَنْ تَشَاءُ وَ تَمْنَعُ

آغاز می‌شود. به سبب آمدن «حرف عین» به‌عنوان حرف قافیه در این مناجات، آن را «مناجات عینیه» می‌گویند. ازنظر محتوا، این مناجات نیز همانند سایر مناجات‌ها دارای مضامین عارفانه همچون اذعان به گناه، امیدواری به بخشش، تضرع و خشوع است. الهام بادینلو در مقاله‌ای با عنوان «مناجات امیرالمؤمنین در آئینه هنر» که در مجلهٔ بساتین به چاپ رسیده، بحثی کوتاه دربارهٔ نسبت مناجات به امیر مؤمنان ارائه داده است. او اینگونه نگاشته است که «مناجات مذکور در متون شیعی پس از صفویه، همه به نقل از صحیفه علویه شیخ عبدالله سماهیجی بحرانی نقل شده ... افراد دیگری نیز این مناجات را نقل کرده‌اند که بیشتر آنها در اشعار منسوب به امام علی است که به‌منزلهٔ دیوان جمع کرده‌اند» (بادینلو، ۱۳۹۳: ۱۹۰). نویسنده سپس این اسناد را ذکر و نقل‌قول‌ها را تحلیل می‌کند؛ در انتهای آن نیز متن مرقع و نسخه‌شناسی مرقع پیوست شده است.

۳- لایه‌های سبکی مناجات منظوم امام علی (ع)

۳-۱. لایهٔ ترکیبی

پر واضح است زبان شعر با آنچه از خصوصیات فنی و بیانی و ترکیبی دربردارد، از زبان عادی و مستقیم مؤثرتر و سرآمد است؛ بنابراین، امیر مؤمنان علی(ع) در این مناجات نظم‌گونه از اسالیب ترکیبی متنوعی برای وصول به مقصود بهره برده‌اند که بیان‌کنندهٔ امیال خالق اثر و حالات درونی اوست. سطح ترکیبی از مهم‌ترین نمونه‌های تحلیل سبک‌شناسی به‌شمار می‌آید که در دستیابی به خصوصیات درونی متن اهمیت بسیاری دارد. مراد از سطح ترکیبی، بررسی محور همنشینی کلمات، ساختار عبارات از حیث اثبات یا نفی، زمان افعال، تأکید و خبری یا انشائی بودن آنها است که شامل انواع مختلفی ازجمله استفهام، امر، نهی، عرض، تحضیض، ندا و ... است. با بررسی انجام‌شده، تنوع این مشخصه‌های سبکی در مناجات منظوم امام علی(ع) مشخص است؛ این مشخصه‌های سبکی دربردارندهٔ اغراض معنوی و بلاغی‌اند؛ بنابراین، در این میان، بارزترین این عناصر در متن مناجات بررسی می‌شود تا رابطهٔ بین این سطح با معنا و مفهوم آن به دست آید.

۳-۱-۱. تقدیم و تأخیر

همان‌طور که ذکر شد یکی از نمونه‌های بررسی‌شده در لایهٔ ترکیبی، موضوع همنشینی و مجاورت واژگان و عبارات است. مشخصهٔ تقدیم و تأخیر، نوعی هنجارگریزی در متن به قصد و غرضی بلاغی است و در این اثر بسامد بسیاری دارد؛ ازاین‌رو بررسی آن حائز اهمیت است. بی‌گمان در ورای چگونگی هم‌نشینی واژه‌ها و ارتباط تنگاتنگ آنها در مناجات، مقاصد و اغراض بلاغی نهفته است. اغراضی چون اظهار سرور و شادمانی، تشویق به متأخر، تلذذ، تبرک، افادهٔ اختصاص و حصر، عنایت و اهتمام، احتقار، افتخار، انکار و تناسب وزنی در انگیزه‌های تقدیم و تأخیر بیان شده‌اند (مسیری، ۲۰۰۵: ۵۰).

اساس ترتیب اجزای جمله در زبان عربی متکی بر صدرنشینی اسم یا فعل است. مهم‌ترین ویژگی در این بخش، تقدیم متعلقات است که صدارت آن موجب تأکید بر مفهوم جمله است و خواننده را در همان آغاز جمله به دریافت پیام خود می‌رساند. جالب توجه است در این مناجات، ۴۲٪ از جار و مجرورها مقدم آمده است. آنجا که مرجع ضمیر مجروری، خداوند متعال است؛ مانند: لَکَ الْحَمْدُ/ إِلَیْکَ لَدَی الْإِعْسَارِ وَ الْیُسْرِ أَفْزَعُ/ فَحَبْلُ رَجَائِی مِنْکَ لا یَتَقَطَّعُ/ لَکَ خُضَّعٌ/ لَکَ خُشَّعٌ/ لَکَ أَخْضَعُ/ بِبَابِکَ رُکَّعٌ.

در متون منظوم، دست شاعران در تنوع‌بخشیدن به سخن و جابه‌جایی عناصر زبان، باز است. با تغییر جایگاه

یک جزء از اجزای کلام بر اهمیت آن تأکید می‌شود و موجب برجسته‌شدن آن جزء می‌شود. علاوه بر آن، در محور هم‌نشینی کلمات در نظم، وزن و قافیه هم مؤثرند. یکی دیگر از دلایل تقدیم، نگرش عاطفی امام(ع) نسبت به مخاطب، یعنی خداوند متعال است. این خصوصیت از ویژگی‌های سبکی است که به قاطعیت کلام کمک می‌کند و معمولاً برای افادهٔ مفهوم اختصاص و اهتمام جار و مجرور متعلق به فعل، بر فعل مقدم می‌شود تا معنای گسیل‌شدن به سوی پروردگار به زیبایی ترسیم شود؛ بنابراین، در تمام این نمونه‌ها غرض از تقدیم جار و مجرور، اهتمام و افادهٔ حصر و اختصاص است؛ مانند: إِلَیْکَ لَدَی الْإِعْسَارِ وَ الْیُسْرِ أَفْزَعُ/ فَحَبْلُ رَجَائِی مِنْکَ لا یَتَقَطَّعُ/ لَکَ أَخْضَعُ. صدارت متعلقات فعل و پایان‌نشینی فعل در جایگاه قافیه سبب ایجاد کلامی روان نیز می‌شود که ریتم آن برای خواننده لذت‌بخش است.

در نمونه‌های دیگر چون: فِی رَوْضِ النَّدَامَةِ أَرْتَعُ/ إِذَا کَانَ لِی فِی الْقَبْرِ مَثْوًی وَ مَضْجَع/ مِنِّی یُدَمِّعُ/ عَلَیَّ یُشَنِّعُ. مرجع ضمیر مجروری، امام(ع) است که خود را در مقام بنده‌ای عصیانگر و گنهکار نشانده است. در اینجا تقدیم جار و مجرور به دلیل احتقار است؛ مانند «وَذِکْرُ الْخَطَایَا الْعَیْنَ مِنِّی یُدَمِّعُ»؛ به این معنا که (یاد گناهان، دیدگانم را اشکبار می‌سازد) و نیز «وَ قُبْحُ خَطِیئَاتِی عَلَیَّ یُشَنِّعُ» به معنای (زشتی گناهانم مرا به رسوایی تهدید می‌کند) تقدیم "مِنِّی" و "عَلَیَّ" که مرجع ضمیر "یاء" در هر دو ترکیب حضرت(ع) است، بر احتقار و سبک‌شمردن نفس دلالت دارد.

تقدیم "عَنْ ذَنْبِی" در عبارت «فَعَفْوُکَ عَنْ ذَنْبِی أَجَلُّ وَ أَوْسَعُ»، ضمیر متصل "یاء" حضرت است و به‌صورت مقدم ذکر شده که براساس اصول و قواعد زبان اینگونه است «فَعَفْوُکَ أَجَلُّ وَ أَوْسَعُ عَنْ ذَنْبِی». تقدیم واژهٔ "ذنب" به معنای گناه بندهٔ عصیانگر از دیدگاه حضرت و مجاورت آن با واژه عفو و بخشش لایتناهی الهی دلیل بر وسعت و بزرگی هر دو صفت است. مقدم‌شدن حروف جر بر سرعت انتقال پیام و شدت هیجان شنونده و خواننده می‌افزاید؛ بنابراین، امام(ع) به سبب انگیزه‌های تعلیمی خود و بیان خواسته‌هایش که گاه دلالت بر حصر و اختصاص و گاهی به سبب تعظیم و بزرگداشت است، به تقدیم متعلقات گرایش دارد.

۳-۱-۲. جملات خبری

"خبر" کلامی است که ذاتاً قابل اتصاف به صدق و کذب باشد و بتوان آن را اثبات یا رد کرد. قصد اولیه و اصلی از ایراد جملات خبری، انتقال پیام مثبت یا منفی به مخاطب و آگاه‌کردن او از مضمون خبر است (المیدانی، ۱۹۹٦م: ج۱: ۱٦٦-۱٦۷). در این قسمت، سیاق عبارات و نوع آنها، زمان افعال و نوع گزینش ضمایر بررسی شده‌اند که از مؤلفه‌های سبک‌سازند.

نظر به اینکه ارتباط گفتاری بین بنده و خدا عنصر اصلی در دعا و مناجات است، تکرار ضمیر متکلم و مخاطب، یکی از عناصر برجسته در ساختار ترکیبی این مناجات است. خالق اثر از ناتوانی و حقارت خود به‌عنوان نمایندهٔ بشر سخن رانده است. آنجا که حرف از استرحام و طلب است، در محور همنشینی کلام از ضمیر متکلم با بسامد زیاد بهره گرفته است که بر حضور و حضور بر وصل دلالت دارد. این اسلوب با محور اصلی ساختار دعا هماهنگ است؛ بنابراین، بسامد زیاد ضمیر مخاطب و متکلم نشان‌دهندهٔ ارجحیت وصل بر فصل است؛ «ضمیر مخاطب و متکلم بر حضور و وصل شدید دلالت می‌کند» (ابن‌عقیل، ۱۹۸۰: ج۱، ص۸۸). در جدول زیر میزان تکرار ضمایر متکلم، مخاطب و غایب به‌صورت متصل و منفصل، بارز و مستتر آمده است:

ضمیر متکلم	ضمیر مخاطب	ضمیر غایب
۹۲	۵۰	۲۷

جدول شماره ۱- بسامد ضمایر

در ارتباط انسان و خدا هر یک از طرفین ارتباط، گاهی نقش فرستنده و گاه گیرنده دارند. براساس نظریهٔ

یاکوبسن، اگر جهت‌گیری پیام به سوی گوینده باشد، نقش عاطفی زبان برتری دارد. این کارکرد زبانی، بیان‌کنندهٔ نگرش و احساس درونی گوینده نسبت به موضوعی است که دربارهٔ آن سخن می‌گوید. اگر جهت‌گیری پیام به سمت مخاطب باشد کارکرد ترغیبی برتری می‌یابد. در این حال، هدف از کلام، جلب مشارکت گیرنده یا برانگیختن اوست (گیرو، ۱۳۸۰: ۲۱). با توجه به جدول، ضمیر متکلم بخش گسترده‌ای از ضمایر را در این مناجات به خود اختصاص داده که نشان‌دهندهٔ خودمحوری در کلام است؛ زیرا امام(ع) در سراسر مناجات از ضعف و حقارت خود در برابر معبود سخن می‌راند، از گناهان بزرگ و بسیارش، از حال زار و فقر و پریشانی‌اش، از امیدواری‌اش به باران بخشش الهی و لطف او، از اسارت و ذلالتش و ... .

بسامد زمان افعال به‌کاررفته در مناجات نیز در این سطح درخور بررسی است. واکاوی متن منظوم مناجات از این نظرگاه، بر این امر گواهی می‌دهد که امام(ع) بر زمان مضارع، تأکید بیشتری داشته‌اند. جدول زیر بیان‌کنندهٔ میزان تکرار افعال در مناجات است:

افعال	میزان تکرار	بسامد
فعل ماضی	۱۷ بار	٪۳۱
فعل مضارع	۳۱ بار	٪۵۵
فعل امر	۸ بار	٪۱٤
مجموع	**٥٦**	**٪۱۰۰**

جدول شماره ۲- بسامد افعال

استفادهٔ مکرر از فعل مضارع، ارتباط بی‌واسطهٔ گوینده را با واقعیت نشان می‌دهد. حضور پررنگ فعل مضارع دال بر حدوث و تجدد دارد و دربردارندهٔ معنای استمرار است. این امر نشان‌دهندهٔ درون پرجوش و خروش شاعر است. گرچه موسیقی، نجواگرانه و آرام است، در پس آن خروشی نهفته که در نوع گزینش واژگان مشاهده می‌شود.

شایان ذکر است بیشتر ابیات مناجات به‌صورت جملات شرطی آمده‌اند که مصرع اول ابیات، جمله شرط است و بیشتر به‌صورت ماضی آمده است؛ در صورتی که جواب شرط در مصراع‌های دوم به‌صورت جملات اسمیه مقرون با فاء جواب بیان شده است و کلمات قافیه در مصراع‌های دوم ابیات به شکل فعل مضارع آمده‌اند؛ البته آن دسته از جملات شرطی که با استفاده از «إن» تشکیل شده‌اند، همواره معنای آینده در آنها مراد خواهد بود؛ هرچند فعل موجود در آن، فعلی ماضی باشد؛ بنابراین، بیشتر افعال به‌کاررفته در مناجات در معنای مستقبل‌اند. این شگرد کلامی امام(ع) خواننده را از سبک ظاهری به حقایق درونی رهنمون می‌سازد؛ آن هنگام که از لطف و بخشش خداوند می‌گوید تا از این طریق سایه‌ای از امیدواری را بر قوارهٔ کلام خود بگستراند. بسیاری از ابیات مناجات همانند این بیت بر یک اسلوب استوارند:

إِلَهِی لَئِنْ خَيَّبْتَنِی أَوْ طَرَدْتَنِی
فَمَنْ ذَا الَّذِی أَرْجُو وَ مَنْ ذَا أَشَفِّعُ

ای خدا، تو اگر مرا نومید کنی یا از درگاهت برانی، دیگر کیست که به او امیدوار باشم و که را نزد تو شفیع آورم.

(قمی، ۱۳۸۱: ۲۷۱)

– در مصراع اول: منادا + لام موطئه للقسم + حرف شرط (إن) + فعل شرط به‌صورت ماضی در معنای مضارع

– در مصراع دوم: فاء جواب + جواب شرط به‌صورت جمله اسمیه + فعل مضارع (کلمهٔ قافیه)

إِلَهِی لَئِنْ جَلَّتْ وَ جَمَّتْ خَطِيئَتِی
فَعَفْوُکَ عَنْ ذَنْبِی أَجَلُّ وَ أَوْسَعُ

خدایا اگر خطایم بزرگ و انبوه است پس گذشت تو از گناه من بزرگ‌تر و گسترده‌تر است

إِلَهِی لَئِنْ أَعْطَيْتُ نَفْسِی سُؤْلَهَا

فَهَا أَنَا فِی رَوْضِ النَّدَامَةِ أَرْتَعُ
اینک در مرغزار پشیمانی می‌گردم
إِلَهِی لَئِنْ خَیَّبْتَنِی أَوْ طَرَدْتَنِی
خدایا اگر محرومم کنی یا از پیشگاهت برانی
فَمَنْ ذَا الَّذِی أَرْجُو وَ مَنْ ذَا أَشَفَّعُ
پس به چه کسی امیدوار شوم و چه کسی را شفیع گیرم
إِلَهِی لَئِنْ عَذَّبْتَنِی أَلْفَ حِجَّةٍ
خدایا اگر هزار سال مرا عذاب نمایی
فَحَبْلُ رَجَائِی مِنْکَ لا یَتَقَطَّعُ
رشتهٔ امید من از تو قطع نمی‌شود
إِلَهِی لَئِنْ لَمْ تَرْعَنِی کُنْتُ ضَائِعا
خدایا اگر مرا رعایت نکنی، تباه شده‌ام
وَ إِنْ کُنْتَ تَرْعَانِی فَلَسْتُ أُضَیَّعُ
و اگر رعایتم نمایی، تباهی نپذیرم
إِلَهِی لَئِنْ فَرَّطْتُ فِی طَلَبِ التُّقَی
خدایا اگر در طلب پروا کوتاهی نمودم
فَهَا أَنَا إِثْرَ الْعَفْوِ أَقْفُو وَ أَتْبَعُ
پس اینک دنبال گذشت توأم و سراغ آن می‌روم

جدول شماره ۳- ابیات به‌کاررفته در یک اسلوب

جالب توجه است که ادات شرط در تمام این موارد حرف "إن" است. حرف "إن" در نحو عربی "أم الشرط"نامیده می‌شود و اهمیت آن نسبت به سایر ادوات این است که به اشکال مختلف مانند جمع‌شدن با لام قسم می‌آید. این حرف شرط در تمامی نمونه‌های ذکرشده در مناجات با لام موطئه قسم همراه شده که دلیلی بر تأکید جملات است (سیبویه، ۱۹۸۸م: ج۳: ۱۰٤). طبق قواعد عربی، شرط «إن» باید موضوعی احتمالی باشد که امکان وقوع و عدم وقوع در آنها وجود دارد؛ ازاین‌رو به کارگیری این اسلوب در مناجات، سبب اعجاب و برانگیختن خواننده می‌شود؛ به‌گونه‌ای‌که با این اسلوب صمیمیت و قرب با معبود خود را احساس می‌کند و نیز نوعی ترس و واهمه، وجودش را فرا می‌گیرد؛ زیرا در جواب شرط، خداوند گنهکاران را طبق مشیّت و خواست خود عذاب می‌کند و این دلالت را ندارد که حتماً بر خداوند واجب است که گناهان آنها را بیامرزد و عقاب را به سبب توبه و اعتراف به گناه ساقط کند؛ بلکه عقلاً چنین چیزی از سوی خدا جایز و ممکن است و معلق به خواست الهی است؛ یعنی اگر بخواهد توبهٔ منافقان را می‌پذیرد و اگر نخواهد، نمی‌پذیرد. پس وقوع شرط در إن، احتمالی و مردد است و یقینی نیست؛ همان‌طور که طبق قاعده است (طوسی، بی‌تا: ج ۸: ۳۲۹؛ طبرسی، ۱۳۷۲ش: ج ۸: ۵۵۰).

عیسی متقی‌زاده و محمد کبیری در مقاله‌ای با عنوان «الجملة الشرطیة فی اللغة العربیة و مکانتها من سائر الجمل» به این نکته اشاره کرده‌اند که جملهٔ شرطی در زیرمجموعهٔ جملات خبری و انشایی قرار نمی‌گیرد و ذاتاً بنایی مستقل است. برای این ادعا ادله و شواهدی آورده‌اند و به اثبات آن پرداخته‌اند (متقی‌زاده و کبیری، ۱٤۳٤: ٦٤-٤۷)؛ بنابر این ادعا، در واکاوی انجام‌شده در مناجات، بسامد کاربرد جملات خبری و انشایی و شرطی به‌صورت مجزا در نمودار مقابل به نمایش گذاشته شده است. چنانکه ملاحظه می‌شود بسامد استعمال جملات انشایی بیش از جملات خبری و شرطی است؛ زیرا نفس مناجات، همه خواهش است و التماس. آنچه از باطن معانی جملات خبری نیز برداشت می‌شود، اظهار ضعف و خشوع در برابر ذات اقدس الهی است که وجود عبارت ندایی "الهی" قبل از جملات خبری، دال بر این غرض است.

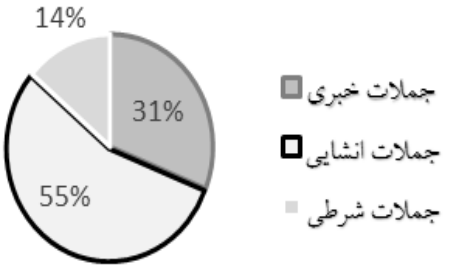

جدول ٤- نسبت کاربرد جملات خبری، انشایی و شرطی

۳-۱-۳. جملات انشایی

اسالیب انشایی در میدان زیبایی‌شناسی کلام جایگاه وسیعی را به خود اختصاص می‌دهند. "انشا" در لغت به معنای ایجاد و در اصطلاح، سخنی است که ذاتاً دربردارندهٔ صدق و کذب نباشد. دعا و مناجات از لحاظ محتوا و مضمون، انشایی است و ازقبیل اخبار و حکایت نیست و بیشتر شامل درخواست، طلب چیزی از خدا، نیایش و تسبیح، سپاسگزاری یا شفاعت است. با بررسی این اسلوب در مناجات منظوم امام علی(ع) این‌گونه برداشت شد که جملات انشایی، بیش از جملات خبری است. با توجه به مفهوم کلی مناجات، انشای طلبی (امر، نهی، استفهام، تمنی و ندا) نسبت به انشای غیرطلبی (تعجب، مدح، ذم، قسم، ترجی و دعا) برای ابراز حالات درونی نمود بیشتری یافته است. با توجه به این امر، آنچه در مناجات منظوم امیرالمؤمنین(ع) کاربرد بیشتری دارد، بررسی می‌شود.

۳-۱-۳-۱. امر و نهی

اسلوب امر، یکی از اسالیب طلبی انشایی به معنای درخواست چیزی است و شامل چهار صیغهٔ قیاسی: فعل امر صریح، مضارع مقترن به لام امر، اسم فعل امر، مصدر نائب از فعل امر است (العلوی، ۱۹۱٤م: ج۳: ۲۸۱). اسلوب امر با توجه به قرائن موجود و سیاق کلام، گاهی از ساختمان نحوی به سوی دلالات معنوی همچون «دعا، التماس، ندبه، اباحه و تهدید» عدول می‌کند (السکاکی، ۱۹۸۷م: ۳۱۸). همان‌طور که ذکر شد اسلوب امر درحقیقت برای دستور و درخواست به کار می‌رود؛ اما آنگاه که این درخواست از عبد به معبود و مولا باشد، از معنای حقیقی، خارج و دربردارندهٔ معنای دعا و نیایش می‌شود. شایان ذکر است اسلوب امر در مناجات منظوم امام علی(ع) ۸ بار کاربرد داشته است که در بیشتر آن، معنای بلاغی "دعا" برداشت می‌شود. درواقع دعا درخواست مخلوق از خالق برای استغاثه و طلب رحمت و مغفرت است. این اسلوب در مناجات منظوم امیرمؤمنان حالت تضرع و خشوع ایشان را در محضر پروردگار به تصویر می‌کشد؛ چنانکه در مقام دعا اینگونه از خداوند طلب می‌کند «إِلَهِی أَجِرْنِی مِنْ عَذَابِکَ» «إِلَهِی فَآنِسْنِی بِتَلْقِینِ حُجَّتِی» «إِلَهِی أَذِقْنِی طَعْمَ عَفْوِکَ یَوْمَ لا» «إِلَهِی أَقِلْنِی عَثْرَتِی وَ امْحُ حَوْبَتِی» «إِلَهِی أَنِلْنِی مِنْکَ رَوْحا وَ رَاحَةً» «إِلَهِی فَانْشُرْنِی عَلَی دِینِ أَحْمَدِ» «وَ صَلِّ عَلَیْهِمْ مَا دَعَاکَ مُوَحِّدٌ».

چنانکه ملاحظه می‌شود افعال امر در ابیات مذکور، هشت بار به کار رفته است که در تمامی آنها غرض از آن، دعا و طلب آمرزش و بخشش از معبود است. در این ابیات که با فعل امر همراه‌اند، امام(ع) به‌عنوان نمایندهٔ بندگان از معبود می‌خواهد از عذاب پناه یابد و همدم او باشد، مزهٔ بخشش و گذشت را به او بچشاند، لغزشش را نادیده بگیرد، گناهانش را پاک کند، او را به آسایش برساند و درنهایت، او را در رستاخیز بر دین پیامبر نبی(ص) برانگیزد و بر پیامبر درود فرستد.

اما اسلوب نهی نیز در این مناجات، درمجموع سه بار به کار می‌رود که در یک بیت از مناجات، دوبار به‌صورت متوالی از خدا درخواست می‌شود:

إِلَهِی فَلا تَقْطَعْ رَجَائِی وَ لا تُزِغْ فُؤَادِی فَإِنِّی فِی سَبِیْبِ جُودِکَ مَطْمَعٌ

(قمی، ۱۳۸۱: ۲۷۱)

و یک‌بار نیز در ابیات پایانی:

وَ لا تَحْرِمَنِّی یَا إِلَهِی وَ سَیِّدِی شَفَاعَتَهُ الْکُبْرَی فَذَاکَ الْمُشَفَّعُ

(قمی، ۱۳۸۱: ۲۷۳)

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود در این سه نمونه، اسلوب نهی از عبد به معبود در مقام نیایش و دعا آمده است. بنده خواهان این است که مولا امیدش را قطع نکند و قلبش را منحرف نسازد و او را از شفاعت محمد(ص) محروم نسازد.

۳-۱-۳-۲. استفهام

استفهام مصدر باب استفعال از ماده فَهِمَ «استفهم فلانا: سأله أن یُفهمه. و- عن کذا: طلب أن یفهمه» (موسی، ۱٤۱۰ق: ج۱: ۲۱۰) از مهم‌ترین اسالیب انشایی است و به معنای «طلب و درخواست فهمیدن صورت شیء در ذهن

اســـت» (تفتـــازانی، ١٤١٦ق: ۱۳۱). ادوات اســـتفهام در بسیاری از نمونه‌هـا از معنـای اصـلی خـود، یعنـی همـان درخواست آگاهی از شیء مجهول، خارج مـی‌شـوند و در معانی بلاغی دیگری بـه کـار مـی‌رونـد. دانشـمندان علـم بلاغت این موضوع را ضمن بیان معانی مجـازی جمـلات انشایی عرضه داشته‌اند. در ایـن میـان، تفتـازانی در کتـاب *مختصرالمعانی* چند نمونه اغـراض بلاغـی ماننـد تـوبیخ، تعظیم، تحقیر، تشویق، انکار، تقریر و ... را بـرای اسـلوب استفهام برشـمرده اسـت (تفتـازانی، ١٤١٦ق: ۱۳۷-١٤٠). اسلوب استفهام در این مناجات، درمجموع ۵ بـار بـه کـار رفته که با نوعی حالت تشویش و اضطراب درونی همـراه است. در جـدول زیـر، ادوات اسـتفهام و بسـامد آنهـا در مناجات، همراه با ذکر اغراض بلاغی آمده‌اند:

ادات استفهام	مثال	غرض
من	فَمَنْ ذَا الَّذِی أَرْجُو وَ مَنْ ذَا أَشْفَعُ	تعظیم و بزرگداشت شأن پروردگار
من	فَمَنْ لِمُسِیءٍ بِالْهَوَی یَتَمَتَّعُ	نفی
ما	فَمَا حِیلَتِی یَا رَبِّ أَمْ کَیْفَ أَصْنَعُ	نفی
کیف	فَمَا حِیلَتِی یَا رَبِّ أَمْ کَیْفَ أَصْنَعُ	نفی

جدول ۵- بسامد ادوات استفهام و اغراض بلاغی آنها در مناجات

چنانکه ملاحظه می‌شود تمام حروف اسـتفهام در جـواب شرط و مقرون به فاء جزا آمده‌اند. با توجـه بـه سـیاق ابیـات، متکلم در مصراع‌های نخست به‌صورت شرطی با خـدا نجـوا می‌کند و این‌چنین رشتهٔ کلام می‌بافد که خدایا اگـر محـرومم کنی یا از پیشگاهت برانی، پس به چه کسـی امیـدوار شـوم و چه کسـی را شـفیع گیـرم. درواقـع در اینجـا بـه مقـام والای پروردگار اشاره می‌کنـد کـه کسـی جـز او نـدارد و شـفاعت نمی‌کند؛ بنابراین، امام(ع) این اغـراض و مفـاهیم سـخن را بـا چنین سبکی بیان می‌دارد و اینگونه احساسات مخاطب را بـر می‌انگیزد و او را با خود همراه می‌کند.

۳-۱-۳-۳. ندا

تکرار ندا یکی از عناصری است که نقش چشـمگیری در سـاختار مناجـات دارد. امـام(ع) تقریبـاً در تمـام ابیـات مناجات، معبود خود را مخاطب قرار مـی‌دهـد و بـا او بـه گفت‌وگوی مستقیم می‌نشیند. این شگرد کلامی، صمیمیت و محبت بین عبد و معبود را می‌رساند و نیـز انعکاسـی از ترس و فشار روحی متکلم را بیان می‌کند تا منادا را به این طریق متوجه درد و رنج خویش کند.

ندا نیز از معنای اصلی خود به اغـراض بلاغـی چـون تعجب، تخصیص، امر، تضجر و استغراب عدول مـی‌کنـد که در این مناجات کاربرد این اسلوب، بیشتر بـرای اظهـار تحسـر و ضـعف و خشـوع اسـت؛ زیـرا همـه در حالـت خطاب عبد به معبود است. ندا کلید شروع بیشتر ابیات در مناجات است؛ چنانکه از مجموع سی بیت ایـن مناجـات، ۲۹ بار عبارت ندایی ذکر شده که از این میان لفظ "الهـی" ۲۷ بار، "یا رب" یک بار و "یـا ذا الجـود" نیـز یـک بـار تکرار شده است. تکرار این اسلوب، به‌ویژه عبارت نـدایی "الهی" با آنچه از حـروف "الـف- هـا- یـا" در بـر دارد، سبب ایجاد ایقاع حـزن‌انگیـز کـلام شـده و تکـرار آن در سراسر مناجات، جامهٔ اندوه را بـر آن پوشـانده اسـت. در این مناجات در بسیاری از موارد ندا از معنای اصلی خـود تجـاوز و بـه اغـراض بلاغـی چـون تأسـف و تحسـر و برانگیختن حزن و انـدوه و نیـز ابـراز شـوق و عشـق بـه مخاطب عدول می‌کند. چنانکه ذکر شـد در بیشـتر ابیـات، شاهد جملات دعایی هستیم که همـراه‌شـدن آن بـا نـدا و حذف ادات ندا دلیلی بر احساس نزدیکی بـه پروردگـار و یقین و اطمینان در استجابت اوست. استعمال پرکاربرد این شگرد کلامی در سراسـر مناجـات، بیـان‌کننـدهٔ حضـور و وصل است که با ساختار کلی مناجات همسو و هماهنـگ است.

۳-۱-۳-٤. قسم

در این باب، آنچه ملاحظه می‌شود به‌کارگیری "لام موطئه للقسم" است؛ به‌گونه‌ای‌که ۸ بار در سراسر مناجات به کار رفته و به نوعی در آهنگین‌کردن مناجات و زیباسازی موسیقایی آن مؤثر افتاده است. در تمام این نمونه‌ها همواره قسم و شرط با هم جمع شده‌اند که قسم مقدم بر شرط آمده است. نمونه‌هایی از اینها در مبحث جملات خبری در جدول شماره ۳ ذکر شده‌اند؛ اما با نگاهی اجمالی به مناجات خواهیم دید امام(ع) پس از حمد و تسبیح پروردگار در ابتدای مناجات و سپس اظهار ضعف و ناتوانی و بیان خواهش‌های خود در قالب جملات شرطی، در ابیات پایانی مناجات، خدا را به پیغمبر و حرمت بندگان پاکش و احترام نیکان قسم می‌دهد که او را بر دین محمد(ص) محشور کند و او را از شفاعتش محروم نکند.

إِلَهِی بِحَقِّ الْهَاشِمِیِّ مُحَمَّدٍ
وَ حُرْمَةِ أَطْهَارٍ هُمْ لَکَ خُضَّعٌ
خدایا به حق محمّد هاشمی نسب
و به حرمت پاکانی که نزد تو فروتن‌اند
إِلَهِی بِحَقِّ الْمُصْطَفَی وَ ابْنِ عَمِّهِ
وَ حُرْمَةِ أَبْرَارٍ هُمْ لَکَ خُشَّعٌ
خدایا به حق محمّد مصطفی و پسر عمویش
و به حرمت نیکوکارانی که برای تو خاشع‌اند
(قمی، ۱۳۸۱: ۲۷۲)

بنابراین در سراسر مناجات، درمجموع ۱۰ بار از اسلوب قسم استفاده شده است. در انتها آنچه در قسمت جملات انشایی گفته شد به‌صورت آماری در جدول زیر به نمایش گذاشته می‌شود:

اسالیب انشایی	میزان تکرار	درصد
امر	۸	٪۱۵
نهی	۳	٪۵
استفهام	۵	٪۹
ندا	۲۹	٪۵۳
قسم	۱۰	٪۱۸
مجموع	**۵۵**	**٪۱۰۰**

جدول ٦- بسامد اسالیب انشایی در مناجات

۳-۲. لایهٔ بلاغی

بین علم بلاغت و سبک‌شناسی رابطه‌ای تنگاتنگ برقرار است. شگردهای بلاغی و صناعات بدیعی تمهیدات سبکی نیز نامیده می‌شوند که هم در خلاقیت متن، دخیل است و هم به تحلیل متن یاری می‌رساند (فتوحی، ۱۳۹۰: ۳۰۳). لایهٔ بلاغی به بررسی دلالت‌های پنهان متن می‌پردازد. واژگان به‌کاررفته در کلام امام علی(ع) را الفاظی تشکیل می‌دهند که با فحوای کلام ایشان هماهنگی دارند. در این مقاله، قصد از بلاغت، جنبه‌های مختلف آن چون معانی بیان و بدیع است؛ بنابراین، بارزترین و پرکاربردترین عناصر بلاغی موجود در مناجات بررسی شده‌اند که امام(ع) صورت کلام خود را با آنها برجسته ساخته است.

۳-۲-۱. تشبیه

تشبیه در کتب بلاغی عربی از انواع علم بیان به معنای مانندکردن چیزی به چیز دیگر است (الخطیب القزوینی، بی‌تا: ۲۷۱). تشبیه نه‌تنها در آرایش لفظی کلام، در نشاط و پویایی متن و روح‌بخشیدن به کالبد آن مؤثر است. تشبیه، یکی از نمونه‌های تصویرپردازی است که امام(ع) در این مناجات برای القای مفاهیم خود از آن بهره برده است. جالب توجه است تمامی تشبیهات به‌کاررفته در این مناجات از نوع اضافه تشبیهی‌اند؛ چنانکه در بیت:

إِلَهِی لَئِنْ أَعْطَیْتُ نَفْسِی سُؤْلَهَا
فَهَا أَنَا فِی رَوْضِ النَّدَامَةِ أَرْتَعُ
خدایا اگر خواهش‌های نفس خود را پیروی کردم
اکنون چَرا در مرغزار پشیمانی می‌کنم
(قمی، ۱۳۸۱: ۲۷۱)

در ترکیب اضافی "رَوْضِ النَّدَامَةِ" به معنای مرغزار پشیمانی، امام(ع) پشیمانی را به مرغزاری تشبیه می‌کند که در صورت پیروی از هوای نفس در آن حیران و سرگردان می‌شود. درواقع چریدن در این بیت مناسب با مرغزار، وجه‌شبه و منعکس‌کنندهٔ معنای سرگردانی در پشیمانی است و نیز در بیت:

إِلَهِی فَلَا تَقْطَعْ رَجَائِی وَ لَا تُزِغْ

فُؤَادِی فَلِی فِی سَیْبِ جُودِکَ مَطْمَعٌ خدایا امیدم را قطع مکن، و منحرف مساز قلبم را که من به باران جودت طمع دارم (قمی، ۱۳۸۱: ۲۷۱)

در ترکیب اضافی " سَیْبِ جُودِکَ" به معنای باران جود و بخشش، "جود" مشبه و "سیب" مشبه‌به است. امام(ع) به درگاه خداوند روی می‌آورد و از او می‌خواهد امیدش را قطع نکند. او کلام خود را در قالب هنری تشبیه بیان می‌کند؛ به این صورت که جود و بخشش خداوند را همچون باران فراوان می‌داند که به آن طمع دارد. در بیت دیگر نیز این نوع اسلوب سخنوری به کار رفته است:

إِلَهِی لَئِنْ عَذَّبْتَنِی أَلْفَ حِجَّةٍ فَحَبْلُ رَجَائِی مِنْکَ لا یَتَقَطَّعُ

خدایا اگر هزار سال مرا عذاب نمایی رشتهٔ امید من از تو قطع نمی‌شود (قمی، ۱۳۸۱: ۲۷۱)

امام(ع) امیدواری خود را به بخشش خداوند همیشگی می‌داند و آن را به ریسمانی تشبیه می‌کند که حتی در صورتی که هزار سال هم عذاب شود، این ریسمان امیدواری قطع نخواهد شد و از بخشش الهی ناامید نمی‌شود.

۳-۲-۲. استعاره

در تعریف استعاره گفته‌اند: کاربرد لفظ در معنای غیرحقیقی آن همراه با علاقهٔ تشابه میان معنای حقیقی و مجازی و قرینه‌ای که مانع از ارادهٔ معنای حقیقی می‌شود (الهاشمی، ۱۹۹۹: ۲۵۸). شمیسا می‌نویسد «استعاره کارآمدترین ابزار تخییل و به‌اصطلاح ابزار نقاشی کلام است» (شمیسا، ۱۳۷۰: ۱۴۲). بنای تصویرگری امام(ع) در این مناجات بر استعاره مکنیه استوار است. تصاویر استعاری، بیشتر از نوع استعاره مکنیه‌اند. این استعاره به دو صورت اضافهٔ استعاری و تشخیص به کار رفته است. استعارهٔ مکنیه آن است که در آن مشبه‌به حذف می‌شود و یکی از لوازم آن ذکر می‌شود. چنانکه گفته می‌شود درک استعاره نیازمند برخورداری از قرینه است تا معلوم شود معنای اولیه و ظاهری آن مدنظر نیست. قرینه در جمله، شنونده را یاری می‌کند تا به‌منظور و مقصود شاعر یا نویسنده پی ببرد و متوجه معنای باطنی واژه شود (کزازی، ۱۳۶۸: ۱۵۲).

کارکرد این اسلوب در سبک شعری امام(ع) نمود و اهمیت بیشتری دارد. اکنون به شواهدی از آن در مناجات امام اشاره می‌شود. در بیت:

إِلَهِی أَذِقْنِی طَعْمَ عَفْوِکَ یَوْمَ لا بَنُونَ وَ لا مَالٌ هُنَالِکَ یَنْفَعُ

خدایا مزهٔ گذشتت را به من بچشان آنگاه که نه فرزندان و نه مال در آن زمان سود نرساند (قمی، ۱۳۸۱: ۲۷۱)

همان‌طور که ملاحظه می‌شود در ترکیب اضافهٔ استعاری "طعم عفوک" به معنای "مزهٔ گذشتت" عفو و گذشت به غذا و طعام تشبیه شده است که مشبه‌به حذف شده و لوازم آن ذکر شده که " أَذِقْنِی" به معنای "به من بچشان" است. درواقع امام(ع) اینگونه از خداوند طلب آمرزش و بخشش می‌کند. آن روز که هیچ‌یک از فرزندان و مال سودی نرساند، کنایه از روز قیامت است که انسان تنها به فکر خود و اعمال خود است و مال و فرزند را به فراموشی می‌سپارد و نیز در بیت:

إِلَهِی أَنِلْنِی مِنْکَ رَوْحاً وَ رَاحَةً فَلَسْتُ سِوَی أَبْوَابِ فَضْلِکَ أَقْرَعُ

ای خدا تو از جانب خود مرا نشاط و آرامش خاطر عطا کن که من جز درهای فضل و کرمت را نمی‌کوبم (قمی، ۱۳۸۱: ۲۷۲)

در ترکیب "أَبْوَابِ فَضْلِکَ" به معنای "درهای احسان تو" امام(ع) فضل و احسان خداوند را به مکان و جایگاهی تشبیه می‌کند که در دارد. او اینگونه بیان می‌دارد که من تنها به در خانهٔ تو می‌آیم و در احسان تو را می‌کوبم و از درگاه تو نزد دیگری نخواهم رفت. بیت زیر نیز نمونهٔ دیگری از این اسلوب بلاغی است:

إِلَهِـــــی یُمَنِّینِـــــی رَجَـــــائِی سَـــــلامَةً وَ قُـــــبْحُ خَطِیئَـــــاتِی عَلَـــــیَّ یُشَـــــنِّعُ

ای خدا امیدواریم به لطف تو مرا نوید سلامت می‌دهد و قبایح اعمال مرا به سرزنش و رسوایی می‌کشد (قمی، ۱۳۸۱: ۲۷۲)

واژگان "رجاء" و "خطیئات" در هر دو مصراع این بیت به انسان تشبیه شده است. "رجاء" به معنای "امیدواری" در مصراع اول مشبه است و به انسانی تشبیه می‌شود که نوید سلامتی می‌دهد. درواقع انسان مشبه‌به محذوف است که ازطریق لوازم آن، " یُمَنِّینِی سَلامَةً" شناخته می‌شود؛ زیرا این انسان است که نوید سلامتی می‌دهد. امام(ع) در مصراع دوم نیز به همین شکل، گناهان "خطیئات" را به انسانی تشبیه می‌کند که رسوا می‌سازد و سرزنش می‌کند؛ بنابراین، امام(ع) اینگونه از این شیوهٔ بیانی (استعاره مکنیه) در زیباسازی کلام خود و انتقال معنا به مخاطب بهره برده است.

۳-۲-۳. تکرار

پدیدهٔ تکرار از عوامل کارگشا در انتقال یا تشدید حس و عاطفه است و در ایجاد توازن و هماهنگی کلام مؤثر است. نازک الملائکه در بررسی تکرار در شعر معاصر اینگونه بیان می‌دارد که «تکرار درحقیقت اصرار و پافشاری شاعر بر قسمت مهمی از عبارت است که بیش از همه به آن توجه دارد ...؛ بنابراین تکرار به معنای برجسته‌سازی نکتهٔ حساس عبارت است و دال بر اهتمام و توجه شاعر به آن است» (نازک الملائکه، ۱۹۸۹: ۲۷٦). تکرار در یک متن ممکن است به سبب اغراض مختلف باشد؛ ازجمله مدح، استبعاد و وعید، تنبیه و تهویل، تعظیم یا تلذذ و در بیشتر موارد به سبب تأکید و اثبات به کار می‌رود. «تکرار عبارت است از اثبات یک چیز به‌صورت پی‌درپی» (قاضی جرجانی، ۲۰۰۷م: ۱۱۳). درواقع نویسنده می‌کوشد از این طریق، اندیشه و افکار خود را در رسیدن به اهداف مدنظر به خواننده انتقال دهد. یکی از شاخصه‌های سبکی مناجات امام علی(ع) تکرار است که در سراسر اثر خود به اشکال مختلف به‌عنوان ابزاری بلاغی برای جذب مخاطب و تأثیرنهادن بر او از آن بهره گرفته است.

یکی از انواع تکرار در مناجات منظوم امام(ع) تکرار حروف است. در این میان، تکرار حرف عطف "واو" از نمود بیشتری برخوردار است و درمجموع، ٤٠ بار در سراسر مناجات به کار رفته است؛ به این صورت که در چند بیت، تکرار معطوفات با حرف عطف واو آمده که باعث زیبایی موسیقایی اثر نیز شده است. ابیات زیر از آن جمله‌اند:

لَکَ الْحَمْدُ یَا ذَا الْجُودِ وَ الْمَجْدِ وَ الْعُلَی
تَبَارَکْتَ تُعْطِی مَنْ تَشَاءُ وَ تَمْنَعُ
إِلَهِی وَ خَلاقِی وَ حِرْزِی وَ مَوْئِلِی
إِلَیْکَ لَدَی الْإِعْسَارِ وَ الْیُسْرِ أَفْزَعُ
إِلَهِی تَرَی حَالِی وَ فَقْرِی وَ فَاقَتِی
وَ أَنْتَ مُنَاجَاتِی الْخَفِیَّةَ تَسْمَعُ

(قمی، ۱۳۸۱: ۲۷۱-۲۷۲)

چنانکه مشهود است در بیت نخست، حضرت، صفات علیا و اسما حسنای الهی را به‌صورت پی‌درپی تکرار و او را ستایش می‌کند و ثنا می‌گوید. سپس در بیت دوم نیز به همین شکل، خداوند را با عظمت و بزرگواری یاد می‌کند. تکرار اصوات مد و کششی در این مناجات از برجسته‌ترین نمونهٔ تکرار است. امام(ع) با به‌کارگیری مصوت‌های "آ-ā"، "ای-ī"، "او-ū" در سراسر مناجات، فرصتی برای آه‌کشیدن در انسان اندوهگین و تحسر برای انسان نادم فراهم می‌آورد. تکرار مصوت‌های "آ" و "ای" موجود در لفظ "الهی" به‌کاررفته در تقریباً تمام ابیات، با صدای آرام و کشش و امتداد، باعث تأثیر بیشتر پیام و القای آن در خواننده می‌شود. تکرار این مصوت در محور عمودی شعر است که دهان خواننده در حالتی نیمه‌باز می‌ماند و نوعی حزن و اندوه را در او به وجود می‌آورد. این حرف به متن، عنصر موسیقایی می‌بخشد و نوا را پر اثر می‌کند.

یکی دیگر از ویژگی‌های بلاغی در این قسم، پی‌آوری صفات متعدد برای یک موصوف است که در برخی ابیات مناجات به چشم می‌خورد:

إِلَهِی أَجِرْنِی مِنْ عَذَابِکَ إِنَّنِی أَسِیرٌ ذَلِیلٌ خَائِفٌ لَکَ أَخْضَعُ
إِلَهِی أَقِلْنِی عَثْرَتِی وَ امْحُ حَوْبَتِی فَإِنِّی مُقِرٌّ خَائِفٌ مُتَضَرِّعٌ
إِلَهِی فَانْشُرْنِی عَلَی دِینِ أَحْمَدِ مُنِیبًا تَقِیًّا قَانِتًا لَکَ أَخْضَعُ

(قمی، ۱۳۸۱: ۲۷۱-۲۷۲-۲۷۳)

امام(ع) در تمام این ابیات، خود را با صفاتی چون گنهکار و ترسان و نالان و اسیر و ذلیل معرفی می‌کند و آنها را به‌صورت پی‌درپی بدون حرف عطف بیان می‌کند؛ این شیوهٔ کلامی تأثیر بسزایی در برانگیختن احساسات و عواطف مخاطب دارد.

۳-۲-٤. طباق

از انواع بدیع، صنعت تضاد است که در آن، دو معنای نقیض و متضاد یا به‌منزلهٔ متضاد را با هم می‌آورند (العلوی، ۱۹۹۵م: ٥٦٤). این صنعت را طِباق، مطابقه، تطبیق و تکافو نیز نامیده‌اند. به‌کارگیری این نوع از ظواهر بدیعی به سبب پیوند معنایی که میان کلمات ایجاد می‌کند، بر زیبایی یک متن می‌افزاید و سبب توجه بیشتر مخاطبان بر معنا می‌شود. نقش این آرایهٔ بدیعی تنها در آفرینش تناسب و زیبایی لفظی نیست؛ بلکه کارکرد مهمی در انبساط خاطر، روشنگری، تأکید، ملموس‌ساختن و تجسم‌بخشیدن عواطف و مفاهیم به ذهن دارد (وحیدیان کامیار، ۱۳۹۰: ٦۲-٦۳). تقابل واژگان مشخص‌شده در هر بیت به نوعی در ایفای این امر تأثیرگذار است و به روشنی معنا کمک می‌کند «إِلَهِی إِذَا لَمْ تَعْفُ عَنْ غَیْرِ مُحْسِنٍ فَمَنْ لِمُسِیءٍ بِالْهَوَی یَتَمَتَّعُ/ إِلَهِی حَلِیفُ الْحُبِّ فِی اللَّیْلِ سَاهِرٌ یُنَاجِی وَ یَدْعُو وَ الْمُغَفَّلُ یَهْجَعُ/ إِلَهِی وَ هَذَا الْخَلْقُ مَا بَیْنَ نَائِمٍ وَ مُنْتَبِهٍ فِی لَیْلِهِ یَتَضَرَّعُ/ إِلَهِی فَإِنْ تَعْفُو فَعَفْوُکَ مُنْقِذِی وَ إِلا فَبِالذَّنْبِ الْمُدَمِّرِ أُصْرَعُ». همان‌گونه که ملاحظه می‌شود تضاد در بیشتر این کلمات، تضاد رفتاری است؛ به‌گونه‌ای‌که رفتارهای ضد هم در مقابل هم قرار گرفته‌اند که در افعال و صفات منعکس می‌شوند.

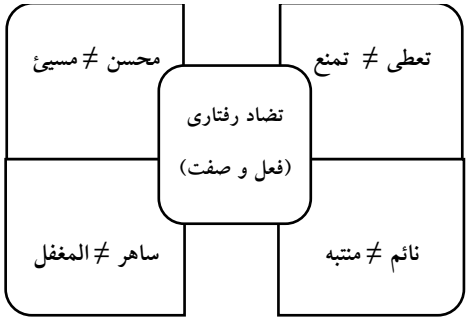

این صنعت در مناجات امام علی(ع) دلالت بر اغراض بلاغی نیز دارد که به چند نمونه اشاره می‌شود.

یکی از نمونه‌های کاربرد تضاد این است که بر احاطه و شمولیت دلالت دارد. مصداق آن در مصراع "الَیْکَ لَدَی الْإِعْسَارِ وَ الْیُسْرِ أَفْزَعُ" «به جانب تو در سختی و آسانی پناه می‌آورم» ملاحظه می‌شود. تضاد بین این دو کلمه، بیان‌کنندهٔ شمولیت و سیطره بر همهٔ امور سخت و آسان است؛ به این معنا که در همهٔ امور به تو پناه می‌آورم. گاهی نیز تضاد موجود بین کلمات دلالت بر حصر و اختصاص دارد؛ واژگان "تعطی و تمنع" در مصراع "تَبَارَکْتَ تُعْطِی مَنْ تَشَاءُ وَ تَمْنَعُ" تضاد حصر و اختصاص نامیده می‌شود؛ زیرا امام(ع) اینگونه به بیان فرمانروایی مطلق خداوند می‌پردازد که غیر از او کسی در حاکمیت امور مؤثر نیست. تضاد، هم در ایجاب و هم در سلب واقع می‌شود؛ بدین‌گونه که دو فعل مثبت و منفی از یک مصدر مشتق باشند؛ مانند "إِلَهِی لَئِنْ لَمْ تَرْعَنِی کُنْتُ ضَائِعا وَ إِنْ کُنْتَ تَرْعَانِی فَلَسْتُ أُضَیَّعُ". انتخاب این واژگان ضمن ایجاد تقابل معنایی، در بعد تناسب آوایی و ایقاع درونی نیز مؤثرند و با فضای کلی و سیاق مناجات نیز همسانی دارند.

۳-۲-۵. تلمیح

ازجملهٔ صنایع معنوی، بدیع است که در آن نویسنده یا گوینده در ضمن نوشتار یا گفتار به آیه، حدیث، داستان یا مثل قرآنی یا [معروفی] اشاره می‌کند (همایی، ۱۳٦٤: ۳۲۸). هرچند میزان این صنعت در کلام حضرت بسامد کمتری دارد، جالب توجه است که ایشان در هر دو مناجات منظوم و منثور خود به قضیهٔ رستاخیز و فراموشی

مال و فرزند در آن روز اشاره می‌کنند؛ چنانکه در مناجات منظوم خود، اینگونه باب تضرع و التماس به ذات مقدس ربوبی را می‌گشاید:

إِلَهِی أَذِقْنِی طَعْمَ عَفْوِکَ یَوْمَ لا بَنُونَ وَ لا مَالٌ هُنَالِکَ یَنْفَعُ

خدایا مزهٔ گذشتت را به من بچشان آنگاه که نه فرزندان و نه مال در آن زمان سود نرساند (قمی، ۱۳۸۱: ۲۷۱)

عبارت "یَوْمَ لا بَنُونَ وَ لا مَالٌ هُنَالِکَ یَنْفَعُ" به آیه قرآنی (یَوْمَ لا یَنْفَعُ مالٌ وَ لا بَنُونَ) (۸۸: شعراء) اشاره دارد و به معنای «روزی که مال و فرزندان برای انسان نفعی ندارند» است. شایان ذکر است امام(ع) با شگرد کلامی خود این آیه را مستقیماً در مناجات منثور خود در مسجد کوفه به‌صورت تضمین آورده است.

نتیجه

نتایج حاصل از بررسی مؤلفه‌های سبک‌شناسی مناجات منظوم امیرالمؤمنین(ع) نشان می‌دهند که:

- ساختار ترکیبی مناجات و هم‌نشینی کلمات، نقش بسیار عمده‌ای در فضاسازی متناسب با مفاهیم و انتقال معانی به مخاطب دارد؛ چنانکه در مبحث تقدیم و تأخیر، صدرنشینی متعلقات به‌ویژه حروف جر متعلق به فعل از ویژگی‌های کلامی حضرت در این مناجات است که سبب انتقال سریع‌تر و بهتر بار عاطفی کلام به خواننده می‌شود. این تقدیم جار و مجرورها که مرجع آن خداوند متعال است، بر تعظیم و حصر و اختصاص دلالت دارد.

- بسامد زیاد ضمیر مخاطب و متکلم در مناجات، نشان‌دهندهٔ ارجحیت وصل بر فصل است. ضمیر متکلم، بخش گسترده‌ای از ضمایر را در این مناجات به خود اختصاص داده که نشان‌دهندهٔ خودمحوری در کلام و کارکرد نقش عاطفی است. فعل مضارع نسبت به باقی افعال بسامد بیشتری دارد که این امر نشان‌دهندهٔ درون پرجوش و خروش شاعر است.

- با توجه به انشایی‌بودن زبان مناجات، طبق بررسی انجام‌شده، در این مناجات نیز بسامد کاربرد جملات انشایی بیشتر بوده است. در این میان، با توجه به مفهوم کلی مناجات، انشای طلبی نسبت به انشای غیرطلبی برای ابراز حالات درونی و انفعال و غلیان داخلی نمود بیشتری یافته است. در مناجات منظوم امیرمؤمنان(ع) اسلوب امر و نهی، درمجموع ۱۱ بار کاربرد داشته است که در آن، حالت تضرع و خشوع ایشان در محضر پروردگار را به تصویر می‌کشد و در بیشتر آن، غرض بلاغی دعا برداشت می‌شود.

- شگرد به‌کارگیری واژگان متضاد چون (تعطی و تمنع/ محسن ومسیئ/ نائم و منتبه/ ساهر و المغفل)، افزون بر اینکه در آفرینش ایقاع درونی مناجات مؤثر واقع شده است، با پیوند ایجادکننده میان کلمات، سبب جلب توجه مخاطب به معنا و مضمون آن نیز می‌شود.

- از مجموع ۳۰ بیت این مناجات، ۲۹ بار، عبارت ندایی ذکر شده که لفظ "الهی" ۲۷ بار، "یا رب" یک‌بار و "یا ذا الجود" نیز یک‌بار تکرار شده است. تکرار این اسلوب، به‌ویژه عبارت ندایی "الهی" با آنچه از حروف "الف – ها – یا" در بر دارد، سبب ایجاد ایقاع حزن‌انگیز کلام شده و تکرار آن در سراسر مناجات، جامهٔ اندوه را بر آن پوشانده است.

- استعاره و تشبیه از آرایه‌های به‌کاررفته در مناجات است که بیشتر به‌صورت ترکیب اضافی، اضافهٔ تشبیهی و اضافهٔ استعاری کاربرد داشته است. از نمونه‌های تکرار در مناجات نیز تکرار واو عطف "۴۰ بار" و لفظ "الهی" و "پی‌آوری صفات متعدد برای یک موصوف" هستند که تأثیر بسزایی در برانگیختن احساسات و عواطف مخاطب دارند.

منابع

۱- قرآن کریم

۲- ابن‌عقیل، بهاءالدین عبدالله، (۱۹۸۰م)، شرح ابن‌عقیل، الطبعه العشرون، القاهره، دار التراث.

۳- بادینلو، الهام، (۱۳۹۳)، «مناجات امیرالمؤمنین(ع) در آئینه هنر»، *مجلهٔ بساتین*، سال اول، شماره ۱، صص ۲۱۲-۱۸۹.

٤- التفتازانی، سعدالدین، (١٤١٦ق)، مختصرالمعانی، ط۲، قم، دار الفکر.

٥- الخطیب القزوینی، جلال‌الدین أبوعبدالله، (بی‌تا)، الایضاح فی علوم البلاغه، بیروت، دار الکتب العلمیه.

٦- السکاکی، أبی بکر محمد بن علی، (۱۹۸۷م)، مفتاح‌العلوم، الطبعه الثانیه، بیروت، دار الکتب العلمیه.

۷- سیبویه، أبی بشر عمروبن عثمان بن قنبر، (۱۹۸۸م)، الکتاب، تحقیق و شرح عبدالسلام هارون، الطبعهٔ الثالثهٔ، القاهرهٔ، مکتبهٔ الخانجی.

۸- شفیعی کدکنی، محمدرضا، (۱۳۵۲)، «انواع ادبی و شعر فارسی»، *خرد و کوشش*، شماره ۱۱ و ۱۲، صص ۱۱۹-۹٦.

۹- شمیسا، سیروس، (۱۳۷۰)، بیان، تهران، فردوس.

۱۰- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲ش)، مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، تحقیق، محمدجواد بلاغی، چاپ سوم، تهران، انتشارات ناصرخسرو.

۱۱- طوسی، محمد بن حسن، (بی‌تا)، التبیان فی تفسیر القرآن، تحقیق احمد قصیرعاملی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چاپ اول.

۱۲- العلوی، الإمام یحیی بن حمزهٔ بن علی بن إبراهیم، (۱۹۹٥م)، کتاب الطراز، مراجعهٔ و ضبط و تحقیق، محمد عبد السلام شاهین، بیروت، دارالکتب العلمیّهٔ.

۱۳- فتوحی، محمود، (۱۳۹۰ش)، سبک‌شناسی؛ نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها، تهران، سخن، چاپ اول.

۱٤- قاضی جرجانی، (۲۰۰۷م)، التعریفات؛ تحقیق نصرالدین تونسی، الطبعهٔ الأولی، القاهرهٔ، شرکهٔ القدس للتصویر.

۱٥- قمی، شیخ‌عباس، (۱۳۸۱)، مفاتیح‌الجنان، قم، مؤسسهٔ انتشارات مشهور، چاپ اول.

۱٦- کزازی، جلال‌الدین، (۱۳٦۸ش)، زیبایی‌شناسی سخن پارسی، تهران، مرکز.

۱۷- گیرو، پی یر، (۱۳۸۰ش)، نشانه‌شناسی، ترجمهٔ محمد نبوی، تهران، آگاه.

۱۸- متقی‌زاده، عیسی و محمد کبیری، (١٤٣٤ه)، «الجمله الشرطیه فی اللغه العربیه و مکانتها من سائر الجمل»، *مجله اللغه العربیه و آدابها، السنه التاسعه*، شماره ۳، صص ٤۷-٦٤.

۱۹- مسیری، منیرمحمود، (۲۰۰٥م)، دلالات التقدیم و التاخیر فی القرآن الکریم دراسه تحلیلیه، قاهره، مکتبه وهبه.

۲۰- ملک ثابت، مهدی، (۱۳۸٥)، «نوع ادبی مناجات‌های منظوم فارسی»، *دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، شماره ۱۷۹، صص ۱۳۱-۱٤۲.

۲۱- موسی، حسین یوسف، (١٤١٠ق)، الإفصاح فی فقه اللغهٔ، ط٤، قم، مکتب الإعلام الإسلامی.

۲۲- المیدانی، عبدالرحمن حسن، (۱۹۹٦م)، البلاغهٔ العربیهٔ أسسها وعلومها وفنونها، ط٤، دمشق، دار القلم.

۲۳- نازک الملائکه، (۱۹۸۹م)، قضایا الشعر المعاصر، ، بیروت، دار العلم للملایین، الطبعه الثامنه.

۲٤- وحیدیان کامیار، تقی، (۱۳۹۰ش)، بدیع از دیدگاه زیبایی‌شناسی، تهران، سمت.

۲٥- الهاشمی، أحمد، (۱۹۹۹)، جواهرالبلاغه، ، بیروت، المکتبه العصریه، الطبعه الأولی.

۲٦- همایی، استاد جلال‌الدین، (۱۳٦٤ش)، فنون بلاغت و صناعات ادبی، جلد ۲، تهران، انتشارات توس، چاپ سوّم.